

Η Οικονομική Κρίση 1929-1932 στην Κεντρική Ευρώπη

Κώστας Ράπτης

Τομέας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Το παρόν κείμενο ως επεξεργασμένη εκδοχή της ανακοίνωσης του γράφοντος στη διήμερη επιστημονική συνάντηση του Τομέα Ιστορίας του ΕΚΠΑ στις 4-5 Νοεμβρίου του 2011 για τις *Οικονομικές Κρίσεις και την αντιμετώπισή τους στον μακρό ιστορικό χρόνο* δυστυχώς εξακολουθεί και όπως δείχνουν τα πράγματα θα εξακολουθήσει για αρκετό διάστημα να διατηρεί τον επίκαιρο χαρακτήρα του λόγω της σοβούσας και πολύ δύσκολα αντιμετωπίσιμης οικονομικής και συνεπακόλουθης κοινωνικής κρίσης που μαστίζει τη χώρα μας την τελευταία τριετία.

Βιώνοντας την οικονομική κρίση με τις κάθε λογής μισθολογικές ή συνταξιοδοτικές περικοπές, τις φορολογικές αφαιμάξεις, τις πτωχεύσεις, την έλλειψη ρευστότητας και προπάντων με την καλπάζουσα ανεργία και την εργασιακή ανασφάλεια θεωρώ ότι δεν απαιτεί μεγάλη νοητική προσπάθεια και ενσυναίσθηση για να προσεγγίσουμε και να αναστοχαστούμε σε ένα πρώτο, τουλάχιστον, επίπεδο τη θεωρούμενη ως μεγαλύτερη (τουλάχιστον έως αυτήν του καιρού μας)¹ παγκόσμια και συνάμα ευρωπαϊκή οικονομική κρίση της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας, δηλαδή την κρίση της περιόδου 1929-1932.

Η παρούσα συμβολή, η οποία αντλεί από τα πορίσματα σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας και επιχειρεί την κριτική τους ανασύνθεση, εστιάζει στην οικονομική κρίση που έπληξε τα κράτη της μεσοπολεμικής Κεντρικής Ευρώπης² με στόχο να καταδείξει τόσο κοινά σημεία

¹ Καθώς η κρίση δεν έχει ακόμη τελειώσει και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε την πραγματική έκταση των συνεπειών της είναι παρακινδυνευμένη η αποτίμηση του μεγέθους και της σημασίας της σε σχέση με εκείνην του 1929. Ήδη τον Οκτώβριο του 2011 ο David Leonhardt διατύπωνε στους *The New York Times* το επιχείρημα ότι η σημερινή κρίση είναι «από κάποιες πλευρές χειρότερη από την ύφεση του 1929». Αυτή η άποψη έχει ιδιαίτερη σημασία αν αναλογιστούμε ότι εκφράστηκε ήδη εν μέσω της κρίσης, χωρίς δηλαδή να έχουν εκδηλωθεί και άλλες αρνητικές συνέπειες και αφορούσε τις ΗΠΑ, δηλαδή τη χώρα που αντέδρασε με δυναμικό, άμεσο και αποφασιστικό τρόπο, σε αντίθεση με την κωλυσιεργία και τη δυσκαμψία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αναδημοσίευση στην εφημ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, αρ. 1797, 16 Οκτωβρίου 2011, σ. 5

² Με τον όρο Κεντρική Ευρώπη κατά τη μεσοπολεμική περίοδο αναφερόμαστε πρωτίστως στην Αυστρία, την Ουγγαρία, και την Τσεχοσλοβακία, στα νεοσύστατα δηλαδή κράτη που προέκυψαν από τη διάλυση της Αυστροουγγαρίας στα τέλη του 1918. Η ανάλυσή μας θα συμπεριλάβει δευτερευόντως και αναφορές σε όμορες με την Κεντρική Ευρώπη χώρες όπως η Γερμανία, η Πολωνία και η Ρουμανία (εξ ου και η συμπληρωματική ή εναλλακτική χρήση του όρου Κεντροανατολική Ευρώπη), οι οποίες κατά περίπτωση εμφανίζουν ορισμένα κοινά με την υπό εξέταση περιοχή της Κεντρικής Ευρώπης γνωρίσματα ως προς την κοινωνικο-οικονομική δομή, τις πολιτικές επιπτώσεις καθώς και τις στρατηγικές/πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης. Ενδεικτικά αναφέρονται ο κομβικός ρόλος του αγροτικού τομέα και η καθυστερημένη χειραφέτηση των αγροτών (όχι στην περίπτωση της Γερμανίας), ο υψηλός εξωτερικός δανεισμός, οι βραχύβιες δημοκρατικές παραδόσεις και η επιβολή αυταρχικών καθεστώτων.

με τη Δυτική και Βόρεια Ευρώπη αλλά και τις ΗΠΑ στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας συστημικής κρίσης όσο και ιδιαιτερότητες ως προς τους όρους και τις μορφές εκδήλωσης, την έκταση και ένταση, τις επιπτώσεις, καθώς και τους τρόπους υπέρβασης της οικονομικής κρίσης της περιόδου 1929-1932. Η εξέταση της οικονομικής κρίσης στην Κεντρική Ευρώπη θεωρώ ότι συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση οικονομιών και κοινωνιών που αφενός λειτουργούν ως τμήματα ενός διεθνούς οικονομικού συστήματος, επηρεαζόμενα άμεσα από τις εξελίξεις και τους κραδασμούς του, αφετέρου συνιστούν ιστορικά διακριτά μορφώματα με διαφοροποιημένη πρόσληψη-εμπειρία, διαχείριση και αντιμετώπιση της κρίσης και της ύφεσης. Η αλληλοδιαπλοκή και αλληλεπίδραση μεταξύ των επιπέδων και εστιών της κρίσης αποτελεί άλλωστε και στις μέρες μας σημαντική παράμετρο και κομβικό ζήτημα στην εξάπλωση και στις δυσκολίες υπέρβασής της, όπως φαίνεται καθαρά στην οξύτατη, προδιαγεγραμμένη και ιδιαίτερη ελληνική κρίση λόγω του εκτροχιασμού των δημόσιων οικονομικών της και στις δομικές ή συγκυριακές συναρθρώσεις της με την περιφερειακή (των κρατών της νότιας Ευρώπης) αλλά και την ευρύτερη ευρωπαϊκή και παγκόσμια κρίση.

Στο πλαίσιο της διττής ανάγνωσης και ερμηνείας της κρίσης των ετών 1929-1932 στην Κεντρική Ευρώπη διατυπώνεται και επιχειρείται να τεκμηριωθεί η θέση ότι η κρίση είχε σημαντικότερες και μεγαλύτερης διάρκειας επιπτώσεις στο χώρο της Κεντρικής Ευρώπης,³ μιας περιοχής με νεοσύστατα μικρά εθνικά κράτη, που προήλθαν από την ηττημένη Αυστροουγγαρία και αντιμετώπισαν οξύτατα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα ήδη από την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (πληθωρισμός, νομισματική αστάθεια, συρρίκνωση του οικονομικού ζωτικού χώρου στο πλαίσιο των εθνικών οικονομιών, προβλήματα επισιτισμού και αναδιανομής της μεγάλης γαιοκτησίας, κοινωνικές εντάσεις, κ.α.).

Η ανάπτυξη του θέματος και η σχετική επιχειρηματολογία θα αρθρωθεί ως εξής: Καταρχήν θα δοθεί ένα γενικό ερμηνευτικό περίγραμμα της παγκόσμιας κρίσης που εκδηλώθηκε το 1929 στις ΗΠΑ και θα εκτεθεί συνοπτικά το ιστορικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου στην Κεντρική Ευρώπη, ώστε να φωτιστούν οι όποιες ιστορικές ιδιαιτερότητες του κεντροευρωπαϊκού χώρου επέτειναν την κρίση. Στη συνέχεια θα προχωρήσω σε μια

³ Η αναφορά στην Κεντρική Ευρώπη δεν έχει αποκλειστικό χαρακτήρα με την έννοια ότι η θέση για το μέγεθος και τις επιπτώσεις της κρίσης μπορεί να αφορά και χώρες της Κεντροανατολικής ή ακόμη και της νοτιοανατολικής Ευρώπης που περιέλαβαν εδάφη της άλλοτε Αυστροουγγαρίας όπως η Πολωνία, η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία. Η διαφοροποίηση αφορά πρωτίστως τις χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης. Κατά τους Robert Bideleux και Ian Jeffries «η ύφεση του 1930 ίσως έπληξε τα Βαλκάνια και την Κεντροανατολική Ευρώπη (αναλογικά) σκληρότερα από κάθε άλλη περιοχή του κόσμου». Robert Bideleux/Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*, Λονδίνο/Ν. Υόρκη, Routledge, 2007, σ. 344.

συγκριτική προσέγγιση των παραγόντων ταχείας εξάπλωσης, των επιπτώσεων και των τρόπων αντιμετώπισης της κρίσης στον κεντροευρωπαϊκό χώρο.

Η κρίση του 1929 δεν ήταν η πρώτη ούτε η μοναδική που έπληξε τις βιομηχανικές οικονομίες της Ευρώπης και των ΗΠΑ. Κρίσεις εκδηλώθηκαν και κατά τον 19^ο αιώνα, ενώ τα οικονομικά προβλήματα που επισώρευσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος με κυριότερο τον υψηλό πληθωρισμό είχαν δημιουργήσει συνθήκες κρίσης, αν και εντοπισμένης πρωτίστως στις ηττημένες Κεντρικές Δυνάμεις (Γερμανία και Αυστροουγγαρία). Θεωρήθηκε όμως από τους περισσότερους οικονομολόγους και οικονομικούς ιστορικούς σύγχρονους και μεταγενέστερους, ως η σοβαρότερη κρίση του νεότερου κόσμου καθώς δεν ήταν απλά μια συνήθης κυκλική κρίση της οικονομίας αλλά προκάλεσε μια βαθειά και μεγάλης διάρκειας ύφεση που έπληξε τόσο τις βιομηχανικά προηγμένες όσο και τις αγροτικές οικονομίες με συμπτώματα σε κάθε οικονομικό δείκτη: αύξηση ανεργίας, πτώση των εισοδημάτων και των τιμών αγροτικών προϊόντων, κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου.⁴

Η κρίση ως κρίση ρευστότητας που προκλήθηκε από την εκτεταμένη κερδοσκοπία και την ανεξέλεγκτη υπερπαραγωγή ήταν για κάποιους προβλέψιμη. Η κριτική στην ελεύθερη οικονομία και η υποστήριξη μιας ελεγχόμενης αγοράς διατυπώθηκαν εξάλλου από τα πιο έγκυρα χείλη ήδη λίγα χρόνια μετά τον Α΄ Πόλεμο. Ο βρετανός οικονομολόγος Τζων Μείναρντ Κέϊνς, οι θεωρίες του οποίου επηρέασαν καθοριστικά την οικονομική πολιτική των δυτικών χωρών στα τέλη της δεκαετίας του 1930 και κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τάχθηκε στην περίφημη διάλεξή του με τίτλο *The End of Laissez-faire* το 1924 στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, υπέρ του ελέγχου των πιστώσεων και του νομίσιματος από ένα κεντρικό ίδρυμα, καθώς και υπέρ της ρύθμισης της αποταμίευσης και των επενδύσεων, οι οποίες δεν έπρεπε να υπόκεινται αποκλειστικά στις συγκυρίες των ιδιωτικών κερδών.⁵

Οι φόβοι του διαπρεπούς οικονομολόγου για την πορεία της διεθνούς οικονομίας αν βιάδιζε στα χνάρια του 19ου αιώνα επαληθεύθηκαν πολύ γρήγορα. Η «μαύρη Πέμπτη» του Χρηματιστηρίου αξιών της Ν. Υόρκης στις 29 Οκτωβρίου 1929, όταν 16 εκατομμύρια μετοχές άλλαξαν χέρια, η απότομη προσγείωση από μια μοναδική έκρηξη επενδύσεων, κερδοσκοπίας, καταναλωτισμού και εύθραυστης ευημερίας τα προηγούμενα χρόνια στις ΗΠΑ βύθισε σε μακρά ύφεση, φτώχεια όχι μόνο τη μεγαλύτερη δύναμη του κόσμου αλλά τις περισσότερες χώρες της Ευρώπης και αναδυόμενες οικονομικές δυνάμεις όπως ο Καναδάς

⁴ Peter Fearon, *The Origins and nature of the Great Slump 1929-1932*, Λονδίνο, MacMillan, 1979, σ. 9. Σε δημόσια διάλεξή του το 1931 ο J. M. Keynes χαρακτήρισε την κρίση του 1929 ως την πιο καταστροφική.

⁵ Ivan T. Berend, *Οικονομική Ιστορία του 20ού αιώνα*, μτφρ./επιμ. Θανάσης Α. Βασιλείου, Αθήνα, Gutenberg, 2009, σ. 77.

και η Αυστραλία. Η μεγάλη αναταραχή που προκλήθηκε απέτρεψε τους επιχειρηματίες από την επένδυση, τους καταναλωτές από τις αγοραστικές δαπάνες και τους τραπεζίτες από τον εύκολο δανεισμό.⁶

Αίτια της κρίσης και η κληρονομιά του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Οι ακριβείς παράγοντες που οδήγησαν στη μεγαλύτερη ως τότε οικονομική κρίση αποτελούν ακόμη θέμα συζήτησης μεταξύ των οικονομολόγων και των οικονομικών ιστορικών. Σύμφωνα με τον Τζων Κένεθ Γκαλμπρέιθ μπορεί πιο εύκολα να εξηγηθεί το μεγάλο κραχ του χρηματιστηρίου απ' ότι η κρίση που ακολούθησε.⁷

Στο έργο του *The Origins and nature of the Great Slump 1929-1932* ο P. Fearon, εντοπίζει τους παράγοντες αστάθειας κατά τη δεκαετία του 1920 α) στις οικονομικές επιπτώσεις του Α΄ΠΠ, β) στις διεθνείς ροές κεφαλαίου και στο υψηλό χρέος, η αύξηση του οποίου δεν ευθύνεται για την έναρξη της ύφεσης αλλά για την υποτροπή της), γ) στο διεθνές νομισματικό χάος που επικράτησε από το 1927 έως το 1929 παρά τη βαθμιαία σταθεροποίηση των νομισμάτων και στην αμφιταλάντευση σχετικά με την αποκατάσταση του κανόνα του χρυσού και δ) στους παραγωγούς πρώτων υλών και τροφίμων που αύξαναν την παραγωγή ενώ έπεφταν οι τιμές.⁸ Πρόκειται για αλληλένδετους παράγοντες που ενισχύθηκαν από την αποτυχία των κεντρικών τραπεζιτών να δαμάσουν την κρίση και να ελέγξουν την επιμέρους οικονομική πολιτική ορισμένων χωρών.

Σε μια πιο μακροσκοπική ανάλυση της κρίσης στην Ευρώπη οι Robert Bideleux/Ian Jefries θεώρησαν ως βασική αιτία των κρίσεων στην μεσοπολεμική περίοδο το γεγονός ότι ο ευρωπαϊκός καπιταλισμός είχε εξαντλήσει την αναπτυξιακή και τεχνολογική δυναμική που του είχε χαρίσει εντυπωσιακή επιτυχία κατά τον 19^ο αιώνα. Παρατηρούν μάλιστα ότι ενώ υπήρχε χώρος για περαιτέρω βιομηχανική ανάπτυξη στην Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, η όποια δυναμική περιοριζόταν από τον προστατευτισμό των δυτικών χωρών, το μικρό μέγεθος, την πιστωτική ασφυξία και τη χαμηλή αγοραστική δύναμη των κεντροευρωπαϊκών «εθνικών» αγορών.⁹ Εξάλλου αυτές οι νέες «εθνικές» αγορές, προϊόν

⁶ I. Berend, *Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 104.

⁷ Ivan T. Berend, *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II*, University of California University Press, 2001 σ. 251.

⁸ P. Fearon, *The Origins*, ό.π., σ. 13-27. Ενδεικτικοί για την παγκόσμια αγροτική υπερπαραγωγή πριν την εκδήλωση της κρίσης είναι οι υπολογισμοί για μείωση κατά 30 τοις εκατό της μέσης τιμής και αύξησης κατά 30-80 τοις εκατό της παγκόσμιας παραγωγής των βασικών αγροτικών προϊόντων στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920: I. Berend, *Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 104

⁹ Robert Bideleux/Ian Jefries, *A History of Eastern Europe*, σ. 344. Ο I. Berend υποστηρίζει σχετικά ότι παρά την καθυστερημένη σε σύγκριση με τις δυτικές οικονομίες μεταπολεμική ανάκαμψη (μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η παραγωγή έφτασε τα προπολεμικά επίπεδα) και την επιτυχή πολιτική υποκατάστασης των

του κατακερματισμού της ενιαίας αγοράς της Αυστροουγγαρίας, αναδύθηκαν σε μια αιμορραγούσα ηπειρωτική Ευρώπη η οποία είχε ούτως ή άλλως υπονομευθεί ως οικονομική οντότητα και ενότητα, καθώς λόγω του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εκτός από τις κάθε λογής καταστροφές, είχαν διακοπεί ή μειωθεί οι ροές προϊόντων, υπηρεσιών, κεφαλαίου και εργασίας σε πολλές περιοχές της. Το προπολεμικό δίκτυο εμπορικών επαφών και οικονομικής συνεργασίας επλήγη δε ακόμη περισσότερο στην ανατολική Ευρώπη – περιοχή όμορη των κεντροευρωπαϊκών χωρών – λόγω των ανατροπών που προκάλεσε η Οκτωβριανή Επανάσταση και η εδραίωση του σοσιαλιστικού καθεστώτος στη Ρωσία.¹⁰

Οι προαναφερθείσες δυσμενείς οικονομικές συνθήκες βρίσκονταν σε στενή αλληλεπίδραση με τον πιο καθοριστικό παράγοντα μετάδοσης της κρίσης και της ύφεσης στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, όπως άλλωστε και στη Γερμανία, δηλαδή με τη μεγάλη τους έκθεση σε και εξάρτηση από εξωτερικά δάνεια. Ο εξωτερικός δανεισμός μάλιστα οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στους βαρύτετους και αντιπαραγωγικούς όρους που επιβλήθηκαν στη Γερμανία και υποθήκευσαν το μέλλον και την ασφάλεια της ίδιας αλλά και μεγάλου τμήματος της Κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, καθώς η Γερμανία αποτελούσε τον βασικό εμπορικό εταίρο των χωρών της.¹¹ Ο συνεχής και υπέρογκος δανεισμός από τις ΗΠΑ και τη Μ. Βρετανία, ο οποίος δημιούργησε υψηλά και δύσκολα διαχειρίσιμα χρέη κατά τον μεσοπόλεμο,¹² λειτούργησε ως ωρολογιακή βόμβα για τη οικονομική/δημοσιονομική και όχι μόνο σταθερότητα των κεντροευρωπαϊκών κρατών.

Η ανάγκη δανεισμού προέκυψε βεβαίως από τις καταστροφικές οικονομικές επιπτώσεις του «Μεγάλου Πολέμου» που διέλυσε την ενιαία οικονομική και τελωνειακή επικράτεια της Αψβουργικής Μοναρχίας, του δεύτερου μεγαλύτερου σε έκταση κράτους της Ευρώπης μέχρι το 1918, λόγω του κερματισμού της στα νεοσύστατα κράτη που δημιούργησαν οι Συνθήκες ειρήνης του Παρισιού. Η υποχώρηση της παραγωγής, οι επιτάξεις τροφίμων και πρώτων υλών, ο οικονομικός αποκλεισμός των Δυτικών δυνάμεων και οι δυσχέρειες στις μεταφορές κυρίως κατά τα τελευταία δύο χρόνια του πολέμου προκάλεσαν πρωτόγνωρη εξαθλίωση και επισιτιστική κρίση στις λαϊκές μάζες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης (όπως

εισαγωγών τους μέσω και των υψηλών δασμών, οι χώρες της Κεντρικής Ευρώπης απέτυχαν να προσαρμοστούν τεχνολογικά και δομικά στους νέους πρωτοποριακούς τομείς της οικονομίας· I. Berend, *Decades of Crisis*, ό.π., σ. 244-245.

¹⁰ Πβ. Wolfram Fischer, «Wirtschaft, Gesellschaft und Staat in Europa 1914-1980», *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, W. Fischer (επιμ.), τ. 6, Στουτγάρδη, Klett-Cotta, 1987, σ. 84.

¹¹ Πβ. I. Berend, *Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 92-93.

¹² Η Ουγγαρία είχε π.χ. στα τέλη της δεκαετίας του 1920 το υψηλότερο κατά κεφαλή εξωτερικό χρέος στην Ευρώπη· Πβ. Thomas Saalfeld, “The Impact of the World Economic Crisis and Political Reactions”, Dirk Berg-Schlosser/Jeremy Mitchell (επιμ.), *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919-39. Comparative analysis*, N. Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2002, σ. 212.

άλλωστε και της Γερμανίας) ενώ η κατάσταση επιδεινώθηκε από τον υπερ-πληθωρισμό που διατηρήθηκε και κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια (1919-1922).¹³ Οι συνθήκες αυτές μάλιστα υπονόμισαν την οικονομική υπόσταση ευρέων στρωμάτων της αστικής και μεσαίας τάξης όπως δημοσίων υπαλλήλων και ιδιωτικών υπαλλήλων, συνταξιούχων και εισοδηματιών από ακίνητα, εμπόρων και ελεύθερων επαγγελματιών, προπάντων στις ακρωτηριασμένες εδαφικά Αυστρία και Ουγγαρία, καθώς και στην ηττημένη Γερμανία.¹⁴

Παρά το βραχύ διάλειμμα της ούτως ή άλλως κατά τρία-τέσσερα χρόνια καθυστερημένης σε σχέση με τις δυτικές οικονομίες ανάκαμψης των κεντροευρωπαϊκών οικονομιών κατά την περίοδο 1925-1929,¹⁵ η «βαριά κληρονομιά» του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου συνέτεινε κατά τη γνώμη μου στην επιδείνωση και επέκταση της οικονομικής κρίσης του 1929-1932 με την όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και πολιτικών αντιπαραθέσεων, την έξαρση της πολιτικής βίας και εντέλει την επικράτηση αυταρχικών καθεστώτων τη δεκαετία του 1930 στη Γερμανία και στην Κεντρική Ευρώπη (με εξαίρεση την Τσεχοσλοβακία).¹⁶

Παράγοντες και συνθήκες εξάπλωσης της οικονομικής κρίσης.

Πώς όμως εξαπλώθηκε τόσο γρήγορα και έλαβε τέτοιες διαστάσεις στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη η κρίση που ξέσπασε στις ΗΠΑ τον Οκτώβριο του 1929; Οι ΗΠΑ, η ισχυρότερη οικονομική δύναμη του κόσμου κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, δημιούργησαν έναν «αδύνατο κρίκο στην παγκόσμια οικονομία» ήδη από τα μέσα του 1928 όταν άρχισαν να μειώνονται οι αμερικανικές επενδύσεις και πιστώσεις στην Ευρώπη με συνέπεια οι οφειλέτριες χώρες να αναγκαστούν το 1929 να καταβάλουν περισσότερα σε τόκους, ετήσιες δόσεις και κεφάλαιο από τα χρήματα που είχαν λάβει τον προηγούμενο χρόνο.¹⁷ Επομένως το κραχ στην Αμερική οδήγησε στην κατάρρευση και τους υπόλοιπους, καθώς η αλληλεξάρτηση που είχε δημιουργήσει ο δανεισμός ευνόησε την ταχεία μετάδοση της κρίσης.

¹³ Πβ. I. Berend, *Decades of Crisis*, ό.π., σ. 224-226.

¹⁴ Ernst Bruckmüller, *Sozialgeschichte Österreichs*, Βιέννη 2001, σελ. 359 και «Das Österreichische Bürgertum zwischen Monarchie und Republik», *Zeitgeschichte* 20/3-4 (1993), σ. 67-70· Hagen Schulze, *Weimar Deutschland 1917-1933*, Βερολίνο, Siedler Verlag, 1982, σ. 37.

¹⁵ T. Saalfeld, «The Impact of the World Economic Crisis», ό.π., σ. 210. Η καθυστέρηση ανάκαμψης της Αυστρίας, της Γερμανίας, της Πολωνίας, της Ουγγαρίας και της Τσεχοσλοβακίας οφείλεται κυρίως στον καλπάζοντα πληθωρισμό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων.

¹⁶ Στην «κληρονομιά» του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου που επιβάρυνε το πολιτικό κλίμα και τροφοδότησε τον εθνικισμό στο εσωτερικό των νέων, διευρυμένων ή συρρικνωμένων, πολυεθνικής ακόμη σύνθεσης «εθνικών» κρατών της μεσοπολεμικής Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, ως συμπεριληφθεί και η εμφάνιση ανικανοποίητων και αναθεωρητικών ως προς τους όρους των Συνθηκών ειρήνης δυνάμεων. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση των πολυπληθών μειονοτήτων των Μαγάρων στην Τσεχοσλοβακία, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία λόγω της μεγάλης εδαφικής συρρίκνωσης της Ουγγαρίας. Πβ. I. Berend, *Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 94.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 104· P. Fearon, *The Origins*, ό.π., σ. 58.

Η κυβέρνηση των ΗΠΑ (βασικός πιστωτής μαζί με τη Βρετανία των ευρωπαϊκών χωρών), προκειμένου να αποτρέψει την πλήρη κατάρρευση και να τιθασεύσει κάπως την κρίση, προχώρησε σε κατακόρυφη μείωση των εξαγωγών κεφαλαίων και των εισαγωγών προϊόντων. Οι επιπτώσεις στις οφειλέτριες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ήταν άμεσες και επώδυνες, καθώς λόγω της μείωσης στο μισό των εισροών από τις ΗΠΑ το 1929, «έπρεπε να πληρώσουν περισσότερα σε τόκους, ετήσιες δόσεις και κεφάλαιο από τα χρήματα που έλαβαν το 1928».¹⁸ Η κατάσταση επιδεινώθηκε περαιτέρω την επόμενη τριετία, καθώς οι ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία μείωσαν τις πιστώσεις τους από περίπου 1,5 δισεκατομμύρια δολάρια σε 30 εκατομμύρια δολάρια το 1931 και σε 32 εκατομμύρια το 1932, προχωρώντας ουσιαστικά στην παύση χορήγησης βραχυπρόθεσμων δανείων. Αντίστροφα η Γερμανία με λίγο περισσότερα από ένα δισεκατομμύριο δολάρια εισροές το 1927 έλαβε μόλις 129 εκατομμύρια δολάρια το 1930, ενώ κατέβαλε για καθαρή πληρωμή χρέους 540 εκατομμύρια δολάρια ως το 1931. Με το μισό του χρέους της να αποτελείται από βραχυπρόθεσμα δάνεια, η καταχρεωμένη Γερμανία υπολογίζεται ότι έχασε περί τα δύο δισεκατομμύρια μάρκα σε χρυσό και συνάλλαγμα μέσα σε διάστημα έξι εβδομάδων το καλοκαίρι του 1931.¹⁹

Δεν ήταν όμως μόνον η κρίση χρέους, δανεισμού και εξωτερικών συναλλαγών που βύθισε τις οικονομίες της Κεντρικής Ευρώπης. Η μετάδοση της κρίσης ρευστότητας και η κατάρρευση πυλώνων του χρηματοπιστωτικού συστήματος της Κεντρικής Ευρώπης και της Γερμανίας επιταχύνθηκε και μεγιστοποιήθηκε λόγω και των συνθηκών εσωτερικού χρέους και δανεισμού που επικρατούσαν στον αγροτικό τομέα.

Η παγκόσμια αγροτική υπερπαραγωγή και ο σφοδρός ανταγωνισμός στην ύπαιθρο συνδύαστηκαν με την αύξηση του δανεισμού των Κεντροευρωπαϊών αγροτών και των εξορυκτικών επιχειρήσεων, ήδη πριν τον Οκτώβριο του 1929, προκειμένου να επανέλθουν στα προπολεμικά επίπεδα παραγωγής. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι η δραματική πτώση των διεθνών τιμών σιτηρών, ξυλείας και άνθρακα έπληξαν ιδιαίτερος την Ουγγαρία, την Πολωνία και τη Ρουμανία ως βασικούς εξαγωγείς των συγκεκριμένων προϊόντων και πρώτων υλών.²⁰

Η πιεστική ανάγκη των τραπεζών για ρευστό λόγω των αξιώσεων των διεθνών πιστωτών τις οδηγούν στην αξίωση της εξυπηρέτησης των δανείων των χρεωμένων αγροτών χωρίς ωστόσο να προχωρούν σε μαζικές εξώσεις των χωρικών και δημεύσεις των αγροτικών

¹⁸ Πβ. I. Berend, *Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 104.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 104-105. Μεγάλη μείωση των καθαρών εισροών κεφαλαίου σημειώθηκε και σε άλλες οφειλέτριες χώρες όπως η Πολωνία, η Ουγγαρία και η Γιουγκοσλαβία (Derek H. Aldcroft, *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία 1914-2000*, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2007, σ. 107).

²⁰ R. Bideleux/I. Jefries, *A History of Eastern Europe*, ό.π., σ. 345.

κλήρων, γεγονός που προκάλεσε μείωση της εμπιστοσύνης στις κεντροευρωπαϊκές τράπεζες με κατάληξη τη χρεοκοπία αρκετών ιδρυμάτων, ιδίως μετά την εμβληματική χρεοκοπία της αυστριακής Creditanstalt τον Μάιο του 1931.²¹ Με την κατάρρευση των μεγάλων της τραπεζών η Κεντρική Ευρώπη κατέστη την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1931 επίκεντρο της κρίσης.²² Ο δρόμος για την αποσταθεροποίησή της είχε πλέον ανοίξει.

Επιπτώσεις της κρίσης

Το μέγεθος και ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της κρίσης αποτυπώνεται στις ποικίλες συνέπειες και επιπτώσεις της στην οικονομία, την κοινωνία και το πολιτικό σύστημα.

Η κρίση έπληξε σχεδόν το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων. Σε πρώτη φάση το ισχυρότερο πλήγμα δέχθηκε ο χρηματοπιστωτικός τομέας (για τους λόγους που ήδη προαναφέρθηκαν). Το αυστριακό τραπεζικό σύστημα κατέρρευσε τον Μάιο του 1931 λόγω της χρεοκοπίας του πιστωτικού κολοσσού της Κεντρικής Ευρώπης Wiener Creditanstalt συμπαρασύροντας και το ήδη κλυδωνιζόμενο γερμανικό τραπεζικό σύστημα τον Ιούλιο του 1931, όταν χρεοκόπησαν οι Darmstädter- και Nationalbank.²³ Η πιστωτική ασφυξία και η αδυναμία αποπληρωμής του χρέους οδήγησαν την Αυστρία και τη Γερμανία στα πρόθυρα της οικονομικής κατάρρευσης.

Οι μνήμες των αρχών της δεκαετίας του 1930 όπως άλλωστε και εκείνες του υπερπληθωρισμού την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στοιχειώνουν ακόμη και σήμερα (ή προβάλλονται και εργαλαιοποιούνται εντέχνως) τη σκέψη και τις επιλογές πολιτικών, οικονομολόγων και μερίδας της κοινής γνώμης προπάντων της Γερμανίας, που πρωτοστατεί στην επιβολή της αυστηρής δημοσιονομικής πειθαρχίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η κρίση εξαπλώθηκε και στον παραγωγικό ιστό της οικονομίας των βιομηχανικών χωρών της Κεντρικής και Κεντροανατολικής Ευρώπης, πολλές βιομηχανίες και βιοτεχνίες των οποίων χρεοκόπησαν και ανέστειλαν τη λειτουργία τους. Μεταξύ 1929 και 1932 η μεταποιητική (κυρίως βιομηχανική) παραγωγή της Γερμανίας μειώθηκε κατά 40,8 τοις εκατό της Πολωνίας κατά 38,6 τοις εκατό, της Αυστρίας κατά 34,3 τοις εκατό (οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων κατά 50 εκατοστιαίες μονάδες), και της Τσεχοσλοβακίας (κυρίως

²¹ Στο ίδιο, σ. 345-346.

²² W. Fischer, «Wirtschaft, Gesellschaft», ό.π., σ. 178.

²³ Πβ. I. Berend, *Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 105. Η Vienna Creditanstalt του οίκου Ρότσιλντ (Rothschild), η μεγαλύτερη ιδιωτική τράπεζα της Αυστροουγγαρίας, διατήρησε και κατά το Μεσοπόλεμο την ηγεμονική της θέση στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, εξ ου και οι τεράστιες επιπτώσεις από την χρεοκοπία της στις 11 Μαΐου 1931 που δημιούργησε πανικό στον τραπεζικό κόσμο της Ευρώπης και έπληξε ακόμη και τη Βρετανία (Πβ. D. Aldcroft, *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία*, ό.π., σ. 115).

λόγω της χρεοκοπίας της αυστριακής Creditanstalt) κατά 26,5 τοις εκατό.²⁴ Με κριτήριο τον δείκτη βιομηχανικής παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο περισσότερο επλήγησαν η Γερμανία, οι ΗΠΑ και η Πολωνία ακολουθούμενες από την Τσεχοσλοβακία, την Ολλανδία και την Αυστρία.²⁵ Άρα τέσσερις από τις έξι περισσότερο πληγείσες στη βιομηχανία χώρες βρίσκονται στο χώρο της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Επιπλέον, η αγροτική κρίση που σοβούσε από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 λόγω της «υπερπαραγωγής» και της διαρκούς μείωσης των τιμών τροφίμων και βασικών αγροτικών προϊόντων επιδεινώθηκε δραματικά μετά το 1929 με καταστροφικές συνέπειες για τον κόσμο της υπαίθρου της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Η μέση παγκόσμια τιμή αγροτικών προϊόντων το 1934 μόλις έφτανε το 37 τοις εκατό του επιπέδου του 1929. Παρόλ' αυτά εκατομμύρια πέθαιναν από την πείνα σε όλον τον κόσμο την ώρα που πλεονάσματα τροφίμων παρέμεναν αδιάθετα και πετάγονταν ή καταστρέφονταν.²⁶ Μεταξύ 1929 και 1933 η πτώση των τιμών στα βασικά αγροτικά προϊόντα επέφερε την μείωση της ονομαστικής αξίας των κερδών από εξαγωγές κατά 66 τοις εκατό στην Πολωνία, 62 τοις εκατό στην Ουγγαρία, 58 τοις εκατό στη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία και συνακόλουθα τη δραματική μείωση των ονομαστικών αγροτικών εισοδημάτων.²⁷

Η πτώχευση και εξαθλίωση μεγάλης μερίδας των αγροτών ήταν από τις σοβαρότερες κοινωνικές επιπτώσεις της πρωτόγνωρης ως προς την ένταση και τη διάρκεια παγκόσμιας κρίσης στην ευρωπαϊκή και ιδιαιτέρως στην κεντροευρωπαϊκή υπαίθρο. Εξίσου βαρύ, αν όχι βαρύτερο ήταν το κοινωνικό κόστος της κατακόρυφης πτώσης της βιομηχανικής παραγωγής και των συναλλαγών: Υπολογίζεται ότι μεταξύ 1929 και 1935 είκοσι εκατομμύρια Ευρωπαίοι έμειναν άνεργοι.²⁸ Η ανεργία στη Γερμανία έφτασε το 30 τοις εκατό το 1932, στην Τσεχοσλοβακία το 17 τοις εκατό το 1933, ενώ στην Αυστρία εκτινάχθηκε από το 9 στο 26 τοις εκατό μεταξύ 1929 και 1933.²⁹ Η κατάσταση στη Δυτική Ευρώπη ήταν εκείνη την περίοδο σαφώς ηπιότερη καθώς στο Βέλγιο και στην Ολλανδία μέχρι και το 1930 δεν είχε εκδηλωθεί τόσο υψηλή ανεργία ενώ στη Γαλλία και στη Βρετανία το ποσοστό ανεργίας δεν ξεπέρασε το 15 και 17 τοις εκατό αντίστοιχα.³⁰ Συνεπώς με κριτήριο το μέγεθος και τη

²⁴ Βλ. σχετικό πίνακα στο D. Aldcroft, *ό.π.*, σ. 102.

²⁵ P. Fearon, *The Origins*, *ό.π.*, σ. 58.

²⁶ I. Berend, *Decades of Crisis*, *ό.π.*, σ. 255-256.

²⁷ R. Bideleux/I. Jefries, *ό.π.*, σ. 347.

²⁸ I. Berend, *Οικονομική Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 105.

²⁹ Στην Τσεχοσλοβακία υπήρξε καθίζηση στην εξωστρεφή βιομηχανική παραγωγή με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον κλάδο της υαλουργίας με μείωση παραγωγής στο 52 τοις εκατό και τρία τέταρτα των υαλουργών στην ανεργία κατά βάση ειδών. I. Berend, *Decades of Crisis*, *ό.π.*, σ. 253.

³⁰ T. Saalfeld, "The Impact of the World Economic Crisis", *ό.π.*, σ. 214.

κοινωνικές επιπτώσεις η κρίση φαίνεται να έπληξε περισσότερο την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.

Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για τις πολιτικές επιπτώσεις της κρίσης με την έννοια ότι η οικονομική κρίση φαίνεται να έδρασε ως καταλύτης για πολιτικές ανατροπές και εγκαθίδρυση ή περαιτέρω ενίσχυση αυταρχικών καθεστώτων σε χώρες με σχετικά βραχεία δημοκρατική παράδοση όπως η Γερμανία και η Αυστρία, η Πολωνία, η Ουγγαρία, η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία, εξελίξεις που δεν απαντούν σε χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης όπως οι Κάτω Χώρες, το Βέλγιο και η Μ. Βρετανία ή η Δανία και η Σουηδία.

Είναι προφανές πως μόνη η επίκληση της κρίσης δεν επαρκεί ως ερμηνευτικό εργαλείο για τις πολιτικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1930.³¹ Υπάρχει ένα πλέγμα παραγόντων που θεωρώ ότι λειτούργησαν στη μέση και βραχεία ιστορική διάρκεια στο χώρο της Κεντρικής όπως άλλωστε και της Ανατολικής Ευρώπης και ευνόησαν την άνοδο ακροδεξιών, εθνικιστικών και φασιστικών κινημάτων: ο αναθεωρητισμός και η έξαρση του εθνικισμού στις ηττημένες και με εδαφικές απώλειες χώρες ως συνέπεια των συνθηκών μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι αδυναμίες διαχείρισης των σοβαρών προβλημάτων της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας από τις φιλελεύθερες κοινοβουλευτικές δυνάμεις, ο φόβος του μπολσεβικισμού και η σύγκρουση με την αριστερά που εντάθηκε ήδη πριν τη λήξη του πολέμου λόγω της γειννίας με την κομμουνιστική Ρωσία και της ριζοσπαστικοποίησης του εργατικού και λαϊκού κινήματος. Τα επαναστατικά κινήματα και τα βραχύβια καθεστωτικά πειράματα σοβιετικού τύπου στην Ουγγαρία και σε πόλεις της Γερμανίας, η αιματηρή καταστολή τους, όπως και το απεργιακό κύμα και η δράση των εργατικών συμβουλίων στην Αυστρία κατά τη διετία 1918-1919 είναι ενδεικτικά του κλίματος που επικρατούσε στην υπό εξέταση περιοχή.

Σύμφωνα με την αρκετά διαφωτιστική ερμηνεία των R. Bideleux και I. Jefries πολλοί άνθρωποι στην Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, χωρίς δεσμούς με τον φασισμό ή τον κομμουνισμό διαψεύστηκαν γρήγορα από τις δημοκρατικές κυβερνήσεις και αναζήτησαν «ασχυρή διακυβέρνηση» είτε για να προφυλαχθούν από κάθε λογής εχθρούς, πραγματικούς, φαντασιακούς ή «κατασκευασμένους» (κερδοσκόπους, αλλοεθνείς,

³¹ Αυτό υποστηρίζουν οι E. Zimmermann και T. Saalfeld συγκρίνοντας την αποτυχία επιβίωσης του δημοκρατικού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος κατά τη διάρκεια και την επαύριο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης των αρχών της δεκαετίας του 1930 σε έξι ευρωπαϊκά κράτη (E. Zimmermann και T. Saalfeld, «Economic and Political reactions to the World Economic Crisis of the 1930s in Six European Countries», *International Studies Quarterly* 32 (1988), 305-334.

μπολσεβίκους, Εβραίους, κλπ.), είτε για να επιτύχουν την εθνική αναγέννηση και μείζονες οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές. Η κατηγορία από συντηρητικούς, δημοσιογράφους και εκκλησιαστικούς κύκλους συλλήβδην ως κομμουνιστών όλων όσων αγωνίζονταν για κοινωνική δικαιοσύνη και κατήγγειλαν τη διαφθορά, τον σωβινισμό και την κερδοσκοπία και την υπερβολική συγκέντρωση πλούτου συνέβαλε στην ενίσχυση των εκτός νόμου και όχι τόσο ισχυρών στην πραγματικότητα κομμουνιστικών κομμάτων. Ο επίσημα ενορχηστρωμένος φόβος του μπολσεβικισμού (ενισχυόμενος και από τη Γαλλία, τη Μ. Βρετανία και τη φασιστική Ιταλία) είχε όμως ως αποτέλεσμα οι κύριοι ωφελημένοι από τη λαϊκή δυσαρέσκεια για την «αστική δημοκρατία» και τον καπιταλισμό του *laissez faire* να είναι τα εθνικιστικά και φασιστικά κινήματα και όσοι προώθησαν αυταρχικές μεθόδους διακυβέρνησης.³²

Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα κατά την περίοδο της μεγάλης οικονομικής κρίσης, όταν ανήλθαν στην εξουσία ή εδραίωσαν και σκλήρυναν την εξουσία τους κάθε τύπου δικτάτορες και τα κόμματα που τους στήριζαν. Στις αρχές του 1933 οι εθνικοσοσιαλιστές του Χίτλερ επιβάλλουν μονοκομματικό καθεστώς στη Γερμανία και ο Ένγκελμπερτ Ντόλφους στην Αυστρία. Την ίδια περίοδο το δικτατορικό καθεστώς του ναύαρχου Χόρτυ στην Ουγγαρία ενισχύεται μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας το 1932 από τον Gyula Gömbös, θαυμαστή του Μουσολίνι και φιλοναζιστή ηγέτη της παραστρατιωτικής οργάνωσης Ουγγρικός Εθνικός Αμυντικός Σύνδεσμος, ενώ παρατηρείται σκλήρυνση και αυταρχικοποίηση των νεοσύστατων δικτατορικών καθεστώτων των βασιλέων Αλέξανδρου στη Γιουγκοσλαβία (1929) και Καρόλου Β΄ στη Ρουμανία (1930), καθώς και του πρωϊμότερου υπό τον στρατηγό Πιλσούντσκι στην Πολωνία (1926).³³

Η κρίση είχε και μια άλλη κοινωνικοπολιτική διάσταση καθώς αύξανε την πίεση επιχειρηματικών οργανώσεων για περικοπές στο κοινωνικό κράτος, κάτι που δυναμίτισε την κοινωνική ειρήνη και όξυνε τη σύγκρουση μεταξύ αριστεράς και αστικού/εθνικιστικού κόσμου, προπάντων στην Αυστρία και τη Γερμανία.³⁴

Γενικότερα κατά τη δεκαετία του 1930 μέσα στο πλαίσιο της πόλωσης και της αντιπαράθεσης πυκνώνουν τα κρούσματα πολιτικής βίας και εκτροπών όπως δείχνει η

³² R. Bideleux/I. Jeffries, *A History of Eastern Europe*, ό.π., σ. 364-365.

³³ Πβ. I. Berend, *Decades of Crisis*, ό.π., σ. 300-318 και συγκεντρωτικό πίνακα των δικτατοριών της μεσοπολεμικής Ευρώπης στο Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. Β΄, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου και Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2009, σ. 1404.

³⁴ Χαρακτηριστικές είναι οι πιέσεις που ασκούσαν οι εκπρόσωποι της βαριάς βιομηχανίας στη Γερμανία για άρση φιλεργατικών προστατευτικών ρυθμίσεων και υπονόμηση του Συμφώνου για την Εργασία, πωλώνα του κοινωνικού καταστατικού χάρτη της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Τα αιτήματά τους ικανοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την κυβέρνηση φον Πάπεν τον Σεπτέμβριο του 1932· H. Schulze, *Weimar Deutschland*, ό.π., σ. 64-65.

πολιτική ζωή της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Ουγγαρίας και χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Οι παραστρατιωτικές οργανώσεις, οι συγκρούσεις και οι προπηλακισμοί στους δρόμους, οι δολοφονίες και οι διώξεις των αντιφρονούντων «εμπλούτισαν» την πολιτική κουλτούρα και πρακτική της περιόδου.

Τρόποι αντιμετώπισης και υπέρβασης της κρίσης

Η αντιμετώπιση της κρίσης δεν ήταν εύκολη και ανώδυνη ούτε σύντομη υπόθεση. Στις χώρες δε της Κεντρικής Ευρώπης η κρίση αποδείχτηκε αρκετά ανθεκτική. Ενώ η Γερμανία άρχισε να ανακάμπτει στα τέλη του 1932 και στις αρχές του 1933 η κρίση παρέμεινε σοβαρή ως το 1936 στην Τσεχοσλοβακία και ως το 1937 στην Αυστρία, πρωτίστως στο μέτωπο της ανεργίας.³⁵

Η πιεστική ανάγκη να τιθασευτεί η κρίση οδήγησε σε μεγαλύτερη και μονιμότερη κρατική παρέμβαση στην οικονομία και σε πολιτικές οικονομικού απομονωτισμού με στόχο την αυτάρκεια.³⁶ Για να αποσοβηθεί η ολοσχερής τραπεζική κατάρρευση και οικονομική καταστροφή από τις τραπεζικές χρεωκοπίες οι κυβερνήσεις της Γερμανίας και της Αυστρίας προχώρησαν σε ολιγοήμερο κλείσιμο των τραπεζών, στην ανάληψη από το κράτος του πλειοψηφικού πακέτου μετοχών στα απειλούμενα πιστωτικά ιδρύματα και στην επιβολή κρατικού ελέγχου στις κινήσεις συναλλάγματος.³⁷ Επιπλέον κατήργησαν τον χρυσό κανόνα και τη μετατρεψιμότητα των νομισμάτων ώστε να διακοπεί η εκροή χρυσού και ξένου συναλλάγματος από τις οφειλέτριες χώρες και λόγω των έκτακτων περιστάσεων πάγωσαν τουλάχιστον για μια τριετία (1930-1933) οι υποχρεώσεις τους προς τους πιστωτές, ενώ ελάχιστα ήταν τελικώς τα τοκοχρεωλύσια που καταβλήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1930.³⁸

Ο οικονομικός εθνικισμός, ο οποίος είχε επικρατήσει ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 με «επώδυνους εμπορικούς πολέμους» και εμπορικούς δασμούς που κυμαίνονταν από 30-50% της αξίας των εισαγομένων προϊόντων, εντάθηκε με την κατακόρυφη αύξηση των δασμών σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.³⁹ Στις περισσότερες χώρες της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης ίσχυσε ειδικό προστατευτικό καθεστώς για βασικά αγροτικά προϊόντα. Στην Τσεχοσλοβακία π.χ. ιδρύθηκε το 1934 κρατικός οργανισμός που ανέλαβε το μονοπώλιο και την εμπορία δημητριακών, ενώ παρόμοιες ρυθμίσεις εισήχθησαν στην Ουγγαρία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία. Τέτοιου είδους απαγορεύσεις και

³⁵ T. Saalfeld, "The Impact of the World Economic Crisis", ό.π., σ. 214.

³⁶ P. Fearon, *The Origins*, ό.π., σ. 59.

³⁷ W. Fischer, «Wirtschaft, Gesellschaft», ό.π., σ. 178, I. Berend, *Decades of Crisis*, ό.π., σ. 266-267.

³⁸ I. Berend, *Decades of Crisis*, ό.π., σ. 266-267.

³⁹ I. Berend, *Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 106.

δασμολογικές πολιτικές κρίθηκαν αρκετά αποδοτικές για χώρες καθαρών εξαγωγείς αγροτικών προϊόντων.⁴⁰

Πολλές χώρες υιοθέτησαν το σύστημα των ποσοτώσεων στις διακρατικές εμπορικές συναλλαγές και κυρίως στις εισαγωγές. Ειδικά οι οφειλέτριες χώρες (με προεξάρχουσα την Αυστρία) υιοθέτησαν το (ανταλλακτικό) εμπόριο αντιπραγματισμού μέσω του συστήματος διμερών συμφωνιών συμψηφισμού (κλίρινγκ). Η πρώτη συμφωνία αυτού του τύπου συνήφθη μεταξύ Αυστρίας και Γιουγκοσλαβίας το 1932 και συνοδεύτηκε από αρκετές αντίστοιχες συμφωνίες, πρωτίστως της Γερμανίας με χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης).⁴¹ Ένα πρόσθετο όπλο προστασίας της εθνικής οικονομίας για τις διεθνείς συναλλαγές των οφειλετριών χωρών ήταν η επιλεκτική υποτίμηση, δηλαδή η υποτίμηση για τις εμπορικές όχι όμως και για τις χρηματοοικονομικές συναλλαγές. Εκτός από την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία οι υπόλοιπες χώρες της περιοχής υιοθέτησαν αυτήν την «κρυφή» υποτίμηση με στόχο την αύξηση των εξαγωγών, καθώς μια ανοικτή υποτίμηση θα έπληττε περαιτέρω τις οφειλέτριες χώρες, οι οποίες κατά το παράδειγμα της Γερμανίας διατήρησαν τις επίσημες τιμές συναλλάγματος και επωφελήθηκαν από την υποτίμηση κατά 30 τοις εκατό των νομισμάτων των πιστωτριών χωρών Μ. Βρετανίας, Γαλλίας και ΗΠΑ.⁴²

Σε αρκετές περιφερειακές χώρες όπως η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία αυξήθηκε κατακόρυφα η κρατική ιδιοκτησία-συμμετοχή και αναπτύχθηκε ο κρατικός σχεδιασμός σε στρατηγικούς τομείς της οικονομίας όπως η ενέργεια, οι μεταφορές, τα δημόσια έργα, ο ορυκτός πλούτος, η βαριά βιομηχανία και οι εξοπλισμοί.⁴³

Πέρα όμως από την πολιτική προστατευτισμού και προαγωγής της εθνικής οικονομίας που υιοθέτησε κάθε κράτος προωθήθηκαν και προγράμματα συνεργασίας και οικονομικής ενσωμάτωσης μεταξύ γειτονικών ως επί το πλείστον χωρών. Δημιουργήθηκαν έτσι ζώνες οικονομικής συνεργασίας στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη υπό τον έλεγχο της Γερμανίας, μεταξύ των σκανδιναβικών και των Κάτω Χωρών ή εντός της Βρετανικής Κοινοπολιτείας. Χαρακτηριστικές ήταν οι προσπάθειες της Ιταλίας για οικονομική ενσωμάτωση και συνεργασία Ιταλίας, Αυστρίας και Ουγγαρίας μέσω ευνοϊκών δασμών τη διετία 1933-34 όπως και η γερμανική απάντηση στο πλαίσιο της επιδιωκόμενης οικονομίας μείζονος χώρου (*Großraumwirtschaft*).⁴⁴

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 109.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 107.

⁴² Στο ίδιο, σ. 107· I. Berend, *Decades of Crisis*, ό.π., σ. 267-269.

⁴³ I. Berend, *Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 113-116.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 110 και 186-187.

Ο έλεγχος της αγοράς, ο προστατευτισμός και ο κρατικός παρεμβατισμός ευνοήθηκαν στην Κεντρική και όχι μόνο Ευρώπη και από τον λεγόμενο κατά Ivan Berend, «οικονομικό διευθυντισμό» των εθνικιστικών αυταρχικών-φασιστικών καθεστώτων του μεσοπολέμου που αποσκοπούσαν στην επίτευξη της αυτάρκειας και της οικονομικής ανεξαρτησίας, απαραίτητων όρων για την επίτευξη της εσωτερικής σταθερότητας και της εθνικής ισχύος, αν και πάλι κατά τον Berend «η Κεντρική και η Ανατολική Ευρώπη εισήγαγε περισσότερο ένα σύστημα ελεγχόμενης αγοράς και λιγότερο έναν αυταρχικό οικονομικό διευθυντισμό, ή βίωσε έναν υβριδικό συνδυασμό και των δύο».⁴⁵

Οι αντιδράσεις των κρατών της υπό εξέταση περιοχής για την υπέρβαση της κρίσης φαίνεται ωστόσο ότι είχαν σχετική και περιορισμένη επιτυχία διότι, ενώ στη Δύση σημειώθηκε πρόοδος τεχνολογικών-δομικών αλλαγών, καθώς και προσαρμογών σε αναδυόμενες τεχνολογίες και αναδόμησης ή αντικατάστασης απηρχαιωμένων παραδοσιακών τομέων, οι περισσότερες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης δεν μπόρεσαν να ανταπεξέλθουν στις προκλήσεις της εποχής. Αυτή η καθυστέρηση οφειλόταν σε μια σειρά από λόγους όπως η συνεχιζόμενη κυριαρχία της χαμηλής τεχνολογίας γεωργίας, η μειωμένη αγοραστική δύναμη του κύριου όγκου του πληθυσμού, οι δασμοί στις δυτικές χώρες κατέστησαν πολύ δύσκολη την προσαρμογή στο οικονομικό σοκ μέσω της διαφοροποίησης και μείωσης του κόστους παραγωγής που θα αύξανε την κερδοφορία.⁴⁶

Επίλογος

Αναστοχαζόμενοι την ελληνική περίπτωση μέσα από την προσέγγιση και θεώρηση της μεγαλύτερης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 20ού αιώνα είναι, νομίζω, θεμιτό και γόνιμο να συγκρίνουμε όχι μόνο και κατά προτεραιότητα με τις μεγάλες μητροπολιτικές χώρες της Δύσης και τις ΗΠΑ ή ακόμη και με τη Γερμανία, αλλά και με ανάλογο με την Ελλάδα μεγέθους και πληθυσμού χώρες, όπως αυτές που απαντούν στην Κεντρική και Κεντροανατολική Ευρώπη και εμφανίζουν περισσότερες ομοιότητες σε κοινωνικο-οικονομικές δομές και πολιτικές εξελίξεις κατά το μεσοπόλεμο με τις βαλκανικές χώρες. Μια γενική εκτίμηση είναι ότι η διάρκεια της κρίσης ήταν μεγαλύτερη, οι κοινωνικές επιπτώσεις καταστροφικότερες και οι πολιτικοί κλυδωνισμοί ισχυρότεροι στις ηττημένες (του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου), υπερχρεωμένες και με βραχύβια κοινοβουλευτική παράδοση χώρες. Ακόμη και αν μία κρίση εκδηλώνεται με κοινά γνωρίσματα και συμπτώματα λόγω της

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 142-147.

⁴⁶ I. Berend, *Decades of Crisis*, ό.π., σ. 262-263, R. Bideleux/I. Jeffries, *A History of Eastern Europe*, ό.π., σ. 346-347.

αλληλοδιαπλοκής των οικονομιών, το ιστορικό υπόστρωμα κάθε κοινωνίας και περιοχής σε συνδυασμό με τις τρέχουσες συγκυρίες επιδρούν στη μορφή, στην ένταση και τις επιπτώσεις της. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Τσεχοσλοβακίας, της χώρας που παρουσίασε τις καλύτερες οικονομικές επιδόσεις και διατήρησε το κοινοβουλευτικό της καθεστώς κατά τον Μεσοπόλεμο χωρίς ωστόσο να αποφύγει την κρίση και τις συνέπειές της. Οι μεμονωμένες ωστόσο επιτυχίες της Τσεχοσλοβακίας και άλλων χωρών σε συγκεκριμένους βιομηχανικούς και αγροτοβιομηχανικούς κλάδους δεν αναιρούν την περιφερειακή τους θέση στη διεθνή οικονομία, με αποτέλεσμα η μεγάλη ύφεση να είναι βαθύτερη και πιο καταστροφική σε αυτές τις χώρες λόγω του μεγέθους και της σημασίας του αγροτικού τομέα, του υψηλού εξωτερικού χρέους και του χαμηλού βαθμού προσαρμογής στις νέες τεχνολογίες.⁴⁷

Μια σημαντική διαφορά του τότε από το σήμερα εντοπίζεται στις τακτικές και μορφές αντίδρασης των κυβερνήσεων στην κρίση: Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 εντάθηκαν ακόμη περισσότερο ο προστατευτισμός, ο κρατικός έλεγχος και οι πολιτικές αυτάρκειας που αναπτύχθηκαν κατά την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, ενώ στις μέρες μας, σε μια περίοδο παγκοσμιοποίησης και ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού, εξακολουθούν να πρυτανεύουν οι ανοικτές και πλήρως απελευθερωμένες αγορές, οι ιδιωτικοποιήσεις και η συρρίκνωση του κράτους.

Πέρα όμως από τα κοινά γνωρίσματα και συμπτώματα μιας μείζονος κρίσης ανά χώρα και περιοχή στον ολοένα και πιο συνυφασμένο και ομογενοποιημένο κόσμο της σύγχρονης εποχής, οι άνισοι όροι ένταξης στο διεθνές οικονομικό σύστημα, η βαθιά και πολυεπίπεδη εξάρτηση μέσω του υψηλού χρέους και του εξωτερικού δανεισμού, η τεχνολογική υστέρηση και η πολιτική αστάθεια μπορούν να καταστήσουν μια συστημική κρίση εντός ενός διεθνοποιημένου οικονομικού περιβάλλοντος πιο επώδυνη, με μακρύτερη διάρκεια και με σοβαρότερες κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις.

⁴⁷ Πβ. I. Berend, *Decades of Crisis*, ό.π., σ. 262-265.